

Muzea na Pomorzu do 1945 roku

Do 1945 roku dzisiejsze Pomorze Zachodnie wchodziło w skład pruskiej, a następnie niemieckiej prowincji Pommern. Podobnie jak w innych regionach Niemiec, również tutaj wykształciła się dobrze rozwinięta sieć muzeów regionalnych. Zarówno w miastach powiatowych, jak i w wielu mniejszych miejscowościach, istniały muzea regionalne typu Heimatmuseum albo izby pamięci funkcjonujące pod nazwą Heimatstube. Proces ten był ściśle związany z działalnością stowarzyszeń, które od końca XVIII, a przede wszystkim w XIX wieku zaczęły odgrywać istotną rolę w życiu kulturalnym Pomorza. Twórcami i członkami tych stowarzyszeń było wykształcone mieszczaństwo niemieckie, m.in. nauczyciele, urzędnicy oraz przedstawiciele wolnych zawodów, dla których działalność ta stanowiła zarówno formę aktywności intelektualnej, jak i sposób budowania pozycji społecznej. Inicjatywy te obejmowały towarzystwa muzyczne, literackie i edukacyjne, często łączące różne dziedziny, od sztuki po historię i nauki przyrodnicze. Rozwijały się początkowo w większych ośrodkach, zwłaszcza w Szczecinie, skąd stopniowo rozprzestrzeniały się na mniejsze miasta.

Przełom nastąpił w pierwszej połowie XIX wieku, kiedy po wojnach napoleońskich zaczęły powstawać towarzystwa historyczne koncentrujące się na badaniu przeszłości regionu. Najważniejszą z tych instytucji było założone w 1824 roku w Szczecinie Towarzystwo Historii Pomorza i Starożytności. Organizacja prowadziła działalność naukową i wydawniczą, a jednocześnie gromadziła zabytki z całego Pomorza.

W drugiej połowie XIX wieku aktywność ta wyraźnie się nasiliła. Rozwijano badania, porządkowano kolekcje i udostępniano je publiczności, coraz częściej stosując naukowe metody opracowania zbiorów, między innymi klasyfikację według epok. Coraz większe zainteresowanie budziły również znaleziska archeologiczne związane z kulturą wczesnośredniowieczną i dawnym osadnictwem słowiańskim. Prywatne kolekcje stopniowo przekształcały się w uporządkowane zbiory o charakterze naukowym. Początkowo pomorskie muzea funkcjonowały głównie jako kolekcje towarzystw prezentowane w ratuszach, szkołach i innych budynkach publicznych, z czasem jednak zaczęły przekształcać się w trwałe instytucje, tworzące fundament przyszłej sieci muzealnej regionu.

Prowincja i jej pamięć.

Pod koniec XIX wieku w pomorskich miastach zaczęła rozrastać się sieć *Heimatmuseum*, muzeów, które, jak sama nazwa wskazuje, były domem dla lokalnej pamięci

i wyrazem przywiązania do „małej ojczyzny” i jej historii. Gromadzono w nich zabytki archeologiczne, wyposażenie kościołów, dokumenty miejskie i cechowe, przedmioty codziennego użytku oraz wyroby rzemieślnicze.

Placówki te wyrastały z potrzeby nadania lokalnej przeszłości materialnej formy w przestrzeni publicznej. Łączyły funkcję edukacyjną z dokumentacyjną i były ściśle związane z aktywnością miejskich elit oraz stowarzyszeń historycznych i krajoznawczych. Zainteresowanie kulturą ludową i dawnym dziedzictwem słowiańskim Pomorza wpisywało się w popularne w pierwszej połowie XX wieku nurty regionalizmu i poszukiwania lokalnej tożsamości kulturowej obecne również w nowoczesnej sztuce i architekturze. Muzea utrwały obraz Pomorza jako prowincji o własnej ciągłości dziejowej, zakorzenionej w regionalnej tradycji, lecz wpisanej w szersze ramy państwa niemieckiego.

Największe nasilenie powstawania takich instytucji przypadło na okres po I wojnie światowej. Do 1939 roku na terenie prowincji działało około pięćdziesięciu placówek o zróżnicowanym charakterze, od dużych muzeów miejskich i powiatowych po niewielkie muzea szkolne, kościelne i lokalne izby regionalne. Część z nich miała charakter trwały, inne funkcjonowały prowizorycznie w ratuszach, szkołach lub budynkach administracyjnych.

Przykłady muzeów regionalnych na Pomorzu

Muzea regionalne powstawały na całym Pomorzu, od dużych ośrodków miejskich, jak Szczecin, Koszalin czy Stargard, po mniejsze miasta, takie jak Lębork, Darłowo czy Szczecinek. Ich początki były zazwyczaj skromne. Pierwsze kolekcje tworzone społecznie, dzięki działalności nauczycieli, urzędników, pastorów i lokalnych kolekcjonerów, a eksponaty prezentowano w przestrzeniach publicznych lub szkolnych. Wspólnym mianownikiem tych przedsięwzięć była oddolna aktywność lokalnych środowisk, przekonanych, że historia regionu wymaga instytucjonalnej opieki i publicznej prezentacji. Placówki te pełniły funkcję nie tylko dokumentacyjną, ale również tożsamościową, porządkując przeszłość regionu i utrwalając pamięć o Pomorzu jako przestrzeni o własnej tradycji historycznej i kulturowej. Choć podkreślały niemiecki charakter prowincji, w zbiorach i publikacjach muzealnych obecne były również ślady wcześniejszego dziedzictwa słowiańskiego, zwłaszcza w materiałach archeologicznych.

Muzeum w Koszalinie

Pierwsze próby utworzenia muzeum w Koszalinie podjęto już w 1879 roku z inicjatywy niemieckiego Towarzystwa Naukowego *Wissenschaftliche Verein in Köslin*. Szczególną rolę

w tych działaniach odegrali Rudolf Hamcke i Robert Hildebrand, lokalni badacze oraz kolekcjonerzy gromadzący przede wszystkim zabytki archeologiczne z Pomorza. Przedsięwzięcie to nie doprowadziło jednak do powstania trwałej instytucji muzealnej. Gromadzone zbiory przez długi czas pozostawały niezorganizowane i nie zostały spisane w inwentarzu. Po śmierci Hamckego i Hildebranda część kolekcji uległa rozproszeniu, a część przekazano do Muzeum Miejskiego w Szczecinie. Mimo niepowodzenia pierwszej inicjatywy właśnie ten moment uznaje się za początek koszalińskiego muzealnictwa.

Idea utworzenia muzeum regionalnego powróciła w Koszalinie na początku XX wieku. W 1910 roku lokalni miłośnicy regionu powołali Związek Krajoznawczy i Ochrony Zabytków Regionu *Verein für Heimatkunde und Heimatschutz zu Köslin*, którego jednym z głównych celów było stworzenie muzeum dokumentującego historię i kulturę Pomorza. Pierwszą wystawę przygotowano w 1912 roku w ratuszu staromiejskim i to właśnie tę datę najczęściej uznaje się za symboliczny początek działalności Muzeum w Koszalinie, choć sam związek został formalnie zarejestrowany dopiero rok później. W 1914 roku muzeum otrzymało pomieszczenia w Domu Miejskim przy dzisiejszej ulicy Szpitalnej. Dopiero po zakończeniu I wojny światowej udało się urządzić tam stałą ekspozycję. W 1929 roku placówka otrzymała nową siedzibę przy ulicy Gdańskiej, gdzie prezentowano zbiory archeologiczne, przyrodnicze, etnograficzne oraz dzieła sztuki. Pełniła rolę regionalnego ośrodka gromadzenia i popularyzacji wiedzy o przeszłości Pomorza

Muzeum w Stargardzie

Muzeum w Stargardzie także wyrosło z działalności miejscowych stowarzyszeń historycznych, które na początku XX wieku zaczęły gromadzić zabytki związane z historią miasta i Pomorza. W 1908 roku, z inicjatywy nadburmistrza Alberta Kolbego, utworzono miejskie Heimatmuseum, pierwszą publiczną placówkę muzealną w Stargardzie. Początkowo opierało się na społecznych kolekcjach i działalności lokalnych regionalistów, a jego siedziba mieściła się w ratuszu miejskim. Po przerwie spowodowanej I wojną światową rozwój placówki kontynuowano pod kierownictwem Martina Hasenjägera, podejmując także plany przeniesienia jej do dawnego arsenału miejskiego. Zbiory obejmowały materiały archeologiczne, dokumenty miejskie, zabytki rzemiosła oraz eksponaty związane z historią Stargardu.

Muzeum powiatowe w Świnoujściu

Muzeum w Świnoujściu powstało w 1911 roku i obejmowało swoim zasięgiem powiat Uznam–Wolin. Jego profil był ściśle związany z charakterem samego miasta, które od XIX wieku rozwijało się jako nowoczesny ośrodek portowy. Rozbudowa nabrzeży, otwarcie Kanału Cesarskiego pod koniec XIX wieku oraz znaczenie Świnoujścia jako zewnętrznego portu Szczecina sprawiały, że morze i żegluga były tu nie tylko gospodarczą rzeczywistością, ale też źródłem lokalnej tożsamości. Muzeum gromadziło więc obok materiałów archeologicznych i historycznych eksponaty dotyczące żeglugi, rybołówstwa oraz życia portowego. Początkowo działało w budynku administracji kąpieliska, a w latach 30. przeniesiono je do dawnego ratusza miejskiego, jednego z najważniejszych obiektów administracyjnych miasta, wzniesionego w stylu klasycystycznym w 1809 roku.

Muzeum w Darłowie

Początki muzeum w Darłowie związane były z działalnością niemieckiego nauczyciela i regionalisty Karla Rosenowa. Impulsem do stworzenia kolekcji stało się odnalezienie w 1923 roku trzech kotłów z epoki brązu, po którym Rosenow rozpoczął systematyczne gromadzenie zabytków archeologicznych, historycznych i przyrodniczych związanych z Pomorzem Środkowym. Zbiory eksponowano najpierw w szkole miejskiej oraz budynku Wspólnoty Ewangelickiej przy dzisiejszej ulicy Bogusława, a w latach 30. przeniesiono je do remontowanego Zamku Książąt Pomorskich, gdzie 1 lipca 1930 roku otwarto pierwszą ekspozycję muzealną.

W 1933 roku placówka funkcjonowała już jako Powiatowe Muzeum Regionalne, zajmujące dwanaście sal wystawowych, a Karl Rosenow został jego pierwszym dyrektorem. Zbiory obejmowały działy archeologiczny, historyczny, geologiczny i przyrodniczy, a ich istotną część stanowiły zabytki przekazywane przez lokalnych kolekcjonerów, między innymi majora Diethera von Kleista. W 1945 roku, po zajęciu Darłowa przez Armię Czerwoną, Rosenow został internowany w obozach przejściowych w Sulechówku i Sulechowie, jednak po powrocie do miasta ponownie zaangażował się w zabezpieczanie zbiorów.

Muzeum w Słupsku

Początki muzealnictwa w Słupsku związane były z działalnością Johanna Wernera, lekarza weterynarii i dyrektora miejskiej rzeźni, który był jednocześnie zapalonym kolekcjonerem i pasjonatem regionalnej historii. To on był jednym z założycieli Pomorskiego Zrzeszenia Etnograficznego, działającego w Słupsku od 1906 roku. Członkowie

stowarzyszenia gromadzili eksponaty prehistoryczne, świadectwa historii kultury, znaleziska przyrodnicze, zbiory rękopisów i numizmatów oraz dokumenty i przedmioty cechowe. W 1910 roku, z okazji 600-lecia miasta, zbiory przekazano miastu z myślą o stworzeniu miejskiego muzeum, jednak zamiar ten udało się zrealizować dopiero po I wojnie światowej.

W latach 20. XX wieku, pod nadzorem radcy budowlanego Kienitza, przebudowano i przystosowano do nowej funkcji Nową Bramę, gdzie we wrześniu 1924 roku uroczystie otwarto Muzeum Ojczyzniane. W zbiorach znajdowały się zabytki archeologiczne, dzieła sztuki, meble, eksponaty etnograficzne oraz umundurowanie pruskich formacji wojskowych. Mimo skromnych warunków placówka szybko zyskała popularność.

Muzeum w Lęborku

Załącznikiem muzeum w Lęborku były zbiory powstałe pod koniec XIX wieku pod patronatem kościoła oraz lokalnych społeczników i pasjonatów. Pierwsze zabytki stanowiły przypadkowe znaleziska archeologiczne, przede wszystkim popielnice kultury pomorskiej, kamienne siekierki, ozdoby z brązu oraz monety. Po oddaniu do użytku nowego ratusza miejskiego w 1900 roku zbiory eksponowano w korytarzach budynku, w przeszlonych szafach. W 1904 roku, z inicjatywy grupy zaangażowanych społeczników, zaczęto wydawać kalendarze powiatowe poświęcone historii ziemi lęborskiej, a pierwszą wystawę muzealną połączoną z sesją naukową zorganizowano w maju 1924 roku w sali ratusza.

W 1925 roku zbiory przeniesiono do budynku Starostwa Powiatowego, gdzie urządzono stałą ekspozycję o charakterze prahistorycznym. Przygotował ją Edward Stielow, dyrektor Powiatowego Urzędu Opieki Społecznej, pełniący jednocześnie społeczną funkcję kierownika zbiorów, przy współudziale archeologa Helmuta Agde z lęborskiej Wyższej Szkoły dla Nauczycieli. Pod koniec lat 30. katalog zbiorów liczył około 1600 pozycji i obejmował, oprócz materiałów prahistorycznych, także rzeźbę gotycką, uzbrojenie oraz kącik pomorskich obrzędów ludowych.

Szczecin. Centrum muzealnej rewolucji

Szczecin zajmował na muzealnej mapie Pomorza miejsce wyjątkowe. Podczas gdy w mniejszych miastach powstawały muzea regionalne skupione wokół lokalnego dziedzictwa, w stolicy prowincji stworzono instytucję o znacznie większych ambicjach i metropolitalnym charakterze. Pomysły utworzenia muzeum miejskiego pojawiały się już w drugiej połowie XIX wieku, jednak realnych kształtów nabrały dopiero na początku następnego stulecia. Kluczową rolę odegrali nadburmistrz Hermann Haken, środowiska kupieckie oraz Heinrich Dohrn,

przyrodnik, kolekcjoner i jeden z głównych organizatorów muzealnej kolekcji. To właśnie dzięki zaangażowaniu szczecińskich elit udało się stworzyć jedną z najnowocześniejszych instytucji muzealnych ówczesnego Pomorza.

Nowe muzeum stało się częścią wielkiego projektu przebudowy miasta na terenie dawnego Fortu Leopolda. Powstałe według projektu Wilhelma Meyer-Schwartaua Hakenterrasse należały do najbardziej reprezentacyjnych przestrzeni ówczesnego Szczecina. Monumentalne schody, tarasy widokowe i sąsiedztwo gmachów administracyjnych miały podkreślać rangę miasta jako nowoczesnej portowej metropolii. Uroczyste otwarte 25 czerwca 1913 roku Pommersches Museum od początku robiło ogromne wrażenie skalą i rozmachem architektonicznym. Na elewacji budynku umieszczono napis głoszący, że gmach ufundowali szczecińscy mieszcianie, co było wyraźnym symbolem dumy lokalnych elit i ich przywiązania do miasta.

Szczególną rolę w budowaniu kolekcji odegrał Heinrich Dohrn, wybitny przyrodnik, humanista i kolekcjoner, który był głównym inicjatorem stworzenia zbioru sztuki antycznej. Jego ideą było pokazanie w muzeum korzeni kultury europejskiej, toteż zgromadził znakomitą kolekcję waz i drobnej plastyki, a także zbiór rekonstrukcji najśłynniejszych rzeźb antycznych. Dohrn skłonił też wiele rodzin szczecińskich patrycjuszy do zaangażowania się w ten projekt, a reprezentacyjny hol muzeum zaprojektowano specjalnie z myślą o tej części kolekcji.

Placówka łączyła funkcje muzeum przyrodniczego i muzeum sztuki. Południową część budynku przeznaczono dla zbiorów przyrodniczych, północną dla sztuki, parter zaś zajęły eksponaty regionalne gromadzone przez lata przez Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza. Wśród nich znajdowały się także materiały archeologiczne dokumentujące najstarsze dzieje Pomorza, w tym okres wczesnosłowiański. Zbiory uzupełniano głównie dzięki prywatnym darom mieszkańców. Pierwszym dyrektorem placówki został Walter Riezler, który przybył do Szczecina w 1910 roku wraz z żoną Paulą, malarką i rzeźbiarką. Od początku angażował się w rozwój kolekcji sztuki nowoczesnej, zwłaszcza malarstwa XIX-wiecznego i współczesnych kierunków artystycznych. Jako jeden z pierwszych dyrektorów niemieckich muzeów zakupił obraz Vincenta van Gogha, a w zbiorach znalazły się prace Ernsta Barlacha, Lovisa Corinthy i wielu innych. Muzeum pod jego kierownictwem szybko stało się najważniejszą instytucją muzealną prowincji i jednym z symboli nowoczesnego Szczecina.

Muzea wobec przemian politycznych po 1933 roku

Po dojściu Adolfa Hitlera do władzy niemieckie muzea i instytucje kultury stopniowo podporządkowano polityce III Rzeszy. Sztuka miała odtąd służyć ideologii państwa,

propagować nacjonalistyczną wizję społeczeństwa i wzmacniać poczucie niemieckiej wspólnoty narodowej. Zmiany szybko dotarły również do Szczecina. Jeszcze przed formalnym odwołaniem Riezlera specjalna komisja ministerialna oczyściła zbiory muzealne z dzieł awangardowych, które dyrektor tak pieczołowicie gromadził. W 1934 roku stracił on stanowisko, a zastąpił go Otto Holtze, współpracownik gauleitera Franza Schwede-Coburga i aktywny członek NSDAP, który miał trzymać pieczę nad poprawnością ideologiczną placówki.

W miejsce usuniętych dzieł promowano sztukę podporządkowaną oficjalnej estetyce III Rzeszy, monumentalną, realistyczną i odwołującą się do heroizmu. Muzea coraz wyraźniej stawały się narzędziem propagandy państwowej. Zwieńczeniem przejęcia kontroli przez nazistów było uroczyste ustawienie w 1935 roku w reprezentacyjnej sali kopułowej popiersia Adolfa Hitlera, symbolicznie podkreślające podporządkowanie instytucji nowej ideologii. W końcu wojny, gdy obrona miasta stała się beznadziejna, ostatnim pociągami odjeżdżającym z dworca Turzyn, na polecenie gauleitera Schwede-Coburga, wywieziono w głąb Niemiec kolekcję malarstwa. Mimo ciężkich walk i zniszczeń sam gmach muzeum przetrwał działania wojenne niemal bez większych uszkodzeń.

W 1945 roku w wyniku przesunięcia granic i przekazania tych terenów polskiej administracji państwowej, dotychczasowa sieć muzeów Pomorza przestała funkcjonować jako część niemieckiego systemu instytucji kulturalnych. Wiele kolekcji uległo rozproszeniu, zniszczeniu lub zostało wywiezionych w głąb Niemiec. Zakończył się trwający od XIX wieku etap rozwoju pomorskiego muzealnictwa, tworzonego przez lokalne stowarzyszenia, kolekcjonerów i mieszczańskie elity regionu. Przetrwała jednak część infrastruktury, jak budynki muzealne, fragmenty dawnych zbiorów oraz sama idea muzeum jako ważnej instytucji życia społecznego i kulturalnego. To właśnie one stały się podstawą dla nowych placówek tworzonych po wojnie już przez polską administrację i napływających na Pomorze osadników. Rok 1945 nie oznaczał więc narodzin muzealnictwa na Pomorzu Zachodnim, lecz jego głęboką transformację. Był końcem jednego systemu instytucjonalnego i początkiem budowy nowej, polskiej sieci muzeów funkcjonujących w całkowicie odmiennych realiach politycznych, społecznych i kulturowych.

Więcej:

Ignacy Skrzypek, *Dzieje muzeów regionalnych na Pomorzu Zachodnim do 1945 roku*, Poznań 2024

Szymon Piotr Kubiak, *Macierz. Szczecińskie muzea i sztuka dla nowego Pomorzanina. 1910–1945*, Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, Akademia Sztuki w Szczecinie 2023

Kamila Sarosińska, *Tworzenie powojennych instytucji muzealnych na tzw. ziemiach odzyskanych i ziemiach rodzinnych na przykładzie Muzeum Narodowego w Szczecinie oraz Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w Przemyślu*, niepublikowana praca licencjacka, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2013

Kamila Krężel